

CU PRIVIRE LA O RECENTĂ ÎNCERCARE DE SINTEZĂ ASUPRA CRONOLOGIEI PREISTORICE A ORIENTULUI APROPIAT, A MEDITERANEI ȘI A EUROPEI

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

Numărul uriaș al cercetărilor arheologice efectuate an de an în aceste vaste regiuni, imensitatea datelor obținute și amploarea informației bibliografice fac ca aproape să nu mai fie posibil pentru un singur cercetător să cuprindă acest întreg domeniu altfel decât sub forma unei sinteze de largă respirație, în care să fie luate în considerație liniile generale ale dezvoltării social-istorice-culturale și diferitele elemente esențiale care au determinat-o. Dacă totuși un singur cercetător se încumetă să îmbrățișeze întreaga arie amintită de-a lungul întregii perioade ce începe o dată cu apusul paleoliticului și se termină la zorile perioadei Hallstatt, el va avea nevoie, pe de o parte, să cunoască în chip direct cel puțin materialele esențiale pe care va voi să-și sprijine argumentația și concluziile, iar pe de altă parte să fie în curent cu o bună parte a bibliografiei respective; în orice caz nu credem că se va putea mulțumi, pentru unele sau altele din regiunile și problemele tratate, cu un număr cu totul redus de lucrări pe care să le ia drept călăuză, căci oricât de serioase ar putea fi asemenea lucrări ele nu reprezintă decât unele puncte de vedere, nu lipsite de subiectivism, și de aceea trebuie mereu confruntate cu faptele înseși și cu alte puncte de vedere asupra aceluiași probleme.

Dacă nu se respectă aceste condiții, strict necesare după părerea noastră, multe dintre ipotezele și concluziile unei asemenea sinteze vor fi insuficient documentate și deci viciate organic, și astfel de foarte multe ori greșite. Desigur, aceste observații preliminare nu înseamnă că sîntem împotriva marilor sinteze, ci numai că pregătirea și realizarea lor trebuie să se bazeze neapărat pe o informație cît mai completă și mai ales directă.

Aceste observații ne-au fost sugerate de lectura unei ample lucrări recent apărute, iar criticile pe care ne socotim îndreptățiți să i le facem cu prilejul analizării unora dintre capitole sînt întemeiate tocmai pe lipsa acelei informații cît mai complete despre care am amintit. Lucrarea la care ne referim este cartea prof. Homer L. Thomas de la Universitatea din Missouri, intitulată *Near Eastern, Mediterranean and European Chro-*

nology, avînd ca subtitlu *The historical, archaeological, radiocarbon, pollen-analytical and geochronological evidence* ¹.

Cele două volume ale lucrării constituie o nouă — și ultimă, după știința noastră — încercare de a sintetiza (într-o serie de capitole și un mare număr de tabele sincronice, în total 62) rezultatele cercetărilor arheologico-istorice și ale unor discipline ajutătoare, pentru a stabili cronologia relativă și absolută a întregii zone mediteraneene, a Orientului Apropiat și a Europei, începînd de la sfîrșitul paleoliticului (circa 10000 î.e.n.) și pînă pe la 1200 î.e.n. Cu toate că subtitlul lucrării pare a pune pe același plan folosirea datelor obținute pe baza diferitelor discipline, este evident că, fiind vorba de o lucrare de cronologie comparată, autorul pune accentul pe — și folosește cu predilecție — datele arheologice, acordînd o importanță fundamentală rezultatelor obținute prin metoda C_{14} .

De la început autorul optează pentru cronologia înaltă, acceptînd toate implicațiile ei, și anume, pe de o parte, coborîrea serioasă a datei de sfîrșit a paleoliticului — concluzie la care, spune autorul, ar fi trebuit să se ajungă de mult pe baza datelor varvelor — iar, pe de altă parte, o dată de început mult mai timpurie pentru neoliticul din Europa. Aceste noi datări pot fi socotite după autor drept „revoluționare”, deoarece ne duc la constatarea că numai un scurt răstimp de trei milenii separă stadiul economiei de vînătoare (și de cules — *n.n.*) de apariția primelor comunități agricole. În schimb, cronologia epocii bronzului din Europa continentală nu ar fi afectată de noile rezultate, deoarece legăturile istorice, confirmate și de datele C_{14} (ceea ce, în paranteză fie spus, este numai parțial exact, căci în tot sud-estul Europei — cu excepția Greciei — și în Europa centrală lipsesc asemenea date pentru epoca bronzului), continuă să arate că începutul epocii bronzului în Europa centrală trebuie plasat în secolul al XVIII-lea, iar în Europa nordică la sfîrșitul secolului al XVI-lea sau la începutul secolului al XV-lea.

Poate că, înainte de a se fi optat pentru cronologia înaltă pentru Europa, problema trebuia discutată mai pe larg spre a nu se lăsa impresia unei poziții subiective în această problemă în care există păreri fundamentale contradictorii. Căci, dacă sînt puține motive pentru a refuza situarea începutului neoliticului în mileniul al VI-lea, ni se pare că nu există suficiente temeiuri pentru acceptarea cronologiei înalte pentru toate culturile epocii eneolitice și ale perioadei de tranziție spre epoca bronzului.

Amploarea subiectului și numărul aproape nesfîrșit de izvoare (studii, dări de seamă despre săpături, articole etc.) și, înainte de toate, materialele arheologice înseși, pentru diferitele regiuni îmbrățișate în această nouă încercare de sinteză, era firesc să constituie dificultăți serioase pentru autor. Abia dacă mai este nevoie să amintim că, dacă o cunoaștere directă a materialelor din întreaga Asie Anterioară, Mediterana și tot restul Europei, pentru întreaga perioadă pe care o tratează autorul, ni se pare la ora actuală practic imposibilă, ea trebuie să fie suplinită într-o măsură relativ mulțumitoare printr-o cunoaștere aprofundată a bibliografiei. Atunci cînd amîndouă aceste surse de informație sînt defi-

¹ Un volum text (176 p.) și un volum de tabele sincronice (62 charts), apărute la Lund în 1967 și constituînd vol. VII 1 și 2 din seria „Studies in Mediterranean Archaeology” editată de Dr. Paul Aström de la Institutul clasic din Lund.

citare, multe dintre rezultate trebuie puse de la început sub semnul îndoielii.

În ceea ce ne privește, nu avem de altfel intenția de a-l urmări aici pe autorul amintit în toate zonele lumii vechi luate în discuție, ci ne vom mulțumi să încercăm — prin menționarea și discutarea ipotezelor și concluziilor sale cu privire la teritoriul țării noastre și numai rareori a acelor referitoare la regiunile învecinate, legate organic de ele din punct de vedere cultural în perioada studiată de autor — să vedem în ce măsură el a depășit piedicile ce-i stăteau în cale.



Împărțită în două „secțiuni”, prima tratând problemele perioadei dintre 10000—3000 î.e.n., iar a doua între 3000—1200 î.e.n., lucrarea cuprinde o serie de capitole, dintre care ne vom opri aici, în ambele „secțiuni”, asupra capitolelor 3 și 7, primul dedicat sud-estului Europei și al doilea regiunilor de stepă și de pădure din U.R.S.S. Dintre subcapitolele capitolului 3 ne interesează în primul rând acelea privind regiunea Dunării de Jos și regiunea carpatică.

Informația sa în ceea ce privește problemele generale și cronologia neoliticului românesc este insuficientă, așa cum se reflectă atât din discuțiile din text, cât și din bibliografia citată în note. Într-un domeniu ca acesta, fără o cunoaștere evasicompletă a izvoarelor (materiale și bibliografie) ești fatal silit să adopți unele concluzii bazate pe o informație unilaterală, în funcție aproape exclusiv de concluziile puținilor autori sau chiar singurului autor pe care l-ai consultat mai temeinic cu privire la o anumită zonă culturală.

Din întreaga bibliografie românească asupra neo-eneoliticului, autorul nu a folosit decât cîteva articole și un volum (în total 20 de titluri), omițînd referiri la imensa majoritate a numeroaselor articole, rapoarte de săpături, studii și chiar volume monografice publicate în ultimii ani în România și în străinătate; era deci aproape firesc să accepte punctele de vedere — de cele mai multe ori foarte subiective — de care a putut lua cunoștință din unele dintre puținele lucrări consultate, fără a avea posibilitatea să aleagă între două sau mai multe interpretări existente în aceeași problemă; în schimb, atunci cînd a consultat două lucrări pentru aceeași problemă, el a judecat lucrurile în chip critic și a optat în general pentru soluția justă. Chiar dacă n-ar fi menționat în introducere că, pentru problemele neoliticului din România, a folosit cu precădere unele lucrări ale unuia dintre colegii noștri, acest lucru reiese limpede din text și din tabelele cronologice, ceea ce dăunează însă expunerii și concluziilor sale. E adevărat însă că deficiența bibliografică nu decurge din vreun tratament aplicat României, căci și pentru multe alte țări (dacă nu pentru toate) bibliografia folosită nu este de loc mai bogată; ea ni se pare însă ceva mai judicios aleasă.

În altă ordine de idei, referindu-ne la planul lucrării, este evident că diferitele regiuni geografice ale României au cunoscut, în unele momente, dezvoltări diferite, unele regiuni fiind orientate mai mult într-o direcție, altele în alta. Au existat însă și perioade de unitate culturală aproape totală (ca de pildă în etapa neoliticului vechi reprezentată de cultura Criș-Starčevo), sau de întrepătrundere și filiație directă între culturile diferitelor zone geografice ale României, așa încît ni se pare că tratarea pro-

blemelor neoliticului și ale epocii bronzului din România în paragrafe și chiar în capitole diferite, categoric separate între ele, nu este cea mai bună soluție, mai ales că acest criteriu nu este aplicat întotdeauna; pentru Iugoslavia problemele au fost tratate într-un singur subcapitol unitar, deși este bine știut că diferențele culturale dintre zona vestică, adriatică și cea estică, continental-balcanică, mai ales în neolitic, sînt chiar mai mari decît acelea dintre diferitele zone ale teritoriului României.



Prima afirmație cu care începe paragraful consacrat Dunării de Jos din capitolul 3 (sud-estul Europei) nu mai corespunde astăzi realității, deoarece nu se poate afirma că epipaleoliticul (sau mezoliticul, cum preferă autorul să-i spună) nu ar fi cunoscut „in the lands along the Lower Danube“ (p. 33). Desigur, autorul nu avea încă posibilitatea să cunoască foarte recente și excepționalele descoperiri epipaleolitice făcute în ultimii doi-trei ani în zona Porților de Fier; dar el cunoaște descoperirile de la Băile Herculane (despre care va vorbi cu alt prilej), situate destul de aproape de valea Dunării și în orice caz direct legate de această zonă, și ar fi fost de dorit să cunoască și descoperirile de aspect campinian târziu de la Lapoș, în Muntenia, la mai puțin de 100 km nord de Dunăre.

Autorul are în schimb dreptate atunci cînd arată că nu avem încă nici o dovadă certă despre existența unui neolitic aceric în Bulgaria și în România; în această privință, demonstrațiile regretatului nostru coleg C.S. Nicolăescu-Ploșor pentru descoperirile epipaleolitice de la Băile Herculane sînt fără drept de apel. Dacă prezența neoliticului aceric în Tesalia și, cum cred unii, în Iugoslavia ne dă cu adevărat dreptul să ne așteptăm și la descoperirea unor asemenea complexe culturale și pe teritoriul României—cum înclină să creadă autorul—aceasta este o întrebare la care numai viitorul va putea răspunde. Recentele descoperiri din zona Porților de Fier (la Lepenski Vir) par să arate că aici s-a dezvoltat un anumit neolitic preceramic, fără legătură însă cu cel cunoscut pînă acum în restul Peninsulei Balcanice și fără dezvoltare ulterioară într-un neolitic cu ceramică, deoarece cultura Criș-Starčevo nu se leagă de el.

Nu înțelegem ce l-a determinat pe autor să situeze „cultura Kodjadermen“ din Bulgaria în neoliticul *vechi*, alături de Karanovo I, de Kremicovci și de Starčevo-Criș, căci se știe prea bine că aceasta este denumirea folosită mai recent de colegii bulgari pentru cultura Gumelnița din Bulgaria, cultură care nu poate fi atribuită neoliticului vechi, de vreme ce se situează în perioada eneolitică.

În legătură cu cultura Criș-Starčevo, cele mai vechi date C₁₄ de care dispunem pentru faza Starčevo I sînt acelea de la Karanovo I, care nu se plasează înainte de circa 5353 î.e.n., în timp ce toate celelalte sînt mai degrabă după 5000 î.e.n.; de aceea, începutul acestei culturi n-ar trebui plasat înainte de 5 500 î.e.n. și astfel nu ni se pare că există deocamdată elemente certe pentru situarea începutului culturii Starčevo-Criș chiar la 6000 î.e.n. Dar chiar admitînd această dată, nu ni se pare că putem preciza apariția ei pe teritoriul României tot așa de timpuriu cum face autorul (tabelul I :11). Triburile respective au pătruns desigur progresiv în această zonă și n-au putut ocupa imediat un teritoriu atît de vast, care se pare că se întinde în nord pînă în Ungaria și în est pînă în Ucraina așa încît, în coloanele privind spațiul carpato-dunărean, această cultură tre-

buia situată mai târziu, poate puțin înainte de 5000 î.e.n. Altfel ar trebui să admitem că această cultură a dăinuit la N de Dunăre de la 6000 pînă la circa 4500 î.e.n. (dată la care este situată și ceramica liniară („bandceramica”) din Moldova și din Ucraina, pe baza rezultatelor C₁₄ obținute pentru această cultură în alte regiuni), adică un mileniu și jumătate, ceea ce ni se pare neverosimil. De altfel, tot lungă ni se pare și durata atribuită culturii liniare, „bandceramica” din Moldova în tabelul respectiv, dacă ținem seama că niciieri depunerile respective nu sînt prea consistente; iar cultura liniară din vestul Transilvaniei (aparținînd de data aceasta unei faze vechi) lipsește de pe tabelul respectiv (v. și mai jos, p.133), după cum lipsește din același tabel (I :13 b) și cultura Cris în vestul Transilvaniei.

Cît privește pasajul privind elementele anatoliene din Dobrogea (Hamangia I), care au putut inspira apariția culturii Vinča-Turdaș și a culturilor înrudite, el ni se pare neclar, căci indiferent cînd situăm cronologic cea mai veche fază a culturii Hamangia (după părerea noastră în nici un caz la nivelul așa de vechi la care o situează descoperitorul acestei culturi), ea nu a putut avea nici o influență asupra formării culturii Vinča-Turdaș, a cărei arie de dezvoltare este situată la multe sute de km spre vest. Este adevărat că descoperitorul culturii Hamangia îi atribuie acesteia un rol princeps la formarea neoliticului în România la nord de Dunăre, dar acesta este un punct de vedere cu totul personal, care n-a găsit și credem că nici nu va găsi vreun alt adept, deoarece afirmația nu se bazează pe nici o dovadă, iar faptele cunoscute îi sînt cu totul potrivnice.

Ceva mai departe (p. 34) citim că specia ceramică cu pictură albă din Anatolia (Chalcoliticul târziu 1—2 de la Beycesultan) și alte influențe ar fi dat naștere culturii Boian din Muntenia și indirect culturii Vădastra din Oltenia, dar această afirmație nu poate fi sprijinită pe fapte și contrazice realitatea; este vorba de o teorie de acum 40 de ani a lui H. Frankfort, lipsită de fundament. De altfel, imediat se exprimă o părere diametral opusă, arătîndu-se că Boianul vechi are o bază Vinča-Turdaș „conditioned by late *Bandkeramik* and Anatolian influences”, citîndu-l pentru această interpretare ceva mai apropiată de realitate pe D. Berciu; este totuși mult mai probabil că cultura Boian (respectiv prima fază, Bolintineanu) s-a născut din contactul triburilor liniare ajunse pînă în Muntenia centrală cu acelea ale culturii Dudești din sudul Munteniei, cultură înrudită cu Vinča veche, dar pe care autorul nu o cunoaște, și deci nu o menționează nici în text, nici în tabelele cronologice. Oricare ar fi fost rolul unor noi influențe meridionale, el nu poate fi atribuit ceramicii pictate cu alb din Anatolia, întrucît această specie ceramică este absentă în cea mai veche fază a culturii Boian. Ar fi fost de altfel mult mai instructiv dacă autorul încerca să explice originea decorului excizat din culturile Boian și Vădastra — ultima formată sigur pe baza culturii Dudești, în care apar la Dunărea de jos primele elemente de decor excizat — și totodată să lămurească asemănările cu decorul excizat întîlnit pe ceramica unor culturi din Grecia, Egeea și chiar Anatolia.

În legătură cu cultura Vădastra, felul în care ea este situată în tabelul cronologic respectiv (I :10) ni se pare necorespunzător, căci el reprezintă o transpunere fidelă a unui tabel cronologic al lui D. Berciu.

Se știe că la Vădastra — în afară de stratul paleolitic-aurignacian — sînt două straturi culturale bine precizate, în afara depunerilor mai tirzii. Cercetătorul din ultimii 15 ani de la Vădastra a numit aceste două straturi neo-eneolitice Vădastra I și Vădastra II, precizînd însă că Vădastra I aparține culturii Vinča I; aceasta înseamnă că *nu* poate figura în nici un caz pe tabelul cronologic la același nivel cu Boian, fiind anterioară acesteia și ar fi trebuit trecută la nivelul la care a fost inserat stratul Verbicioara II, respectiv la nivelul Vinča-Turdaș. Este adevărat că H. Thomas a fost dezorientat de faptul că atît Vădastra I cît și Vădastra II au fost împărțite de D. Berciu în cîte două orizonturi (Vădastra I—II pentru Vădastra I și Vădastra III—IV pentru Vădastra II), deși pentru Vădastra I nu sîntem siguri că se pot distinge realmente asemenea etape. Adevărata cultură Vădastra (II, după cercetătorul așezării), în care într-adevăr se pot distinge două etape, trebuie paralelizată probabil cu ultimele două faze ale culturii Boian.

Culturile următoare din spațiul sud-românesc și bulgar sînt încadrate de autor în „Early Copper Age“. Desigur, d-sa are dreptate cînd afirmă că nu se mai poate folosi termenul de *neolitic tîrziu* pentru cultura Gumelnița-Sălcuța; în schimb, nu credem justificată înlocuirea lui cu „Early Copper Age“, căci rolul cuprului în culturile respective nu este încă determinant, în timp ce uneltele de piatră, silex și os sînt încă predominante. Singura soluție justă este să se revină la folosirea termenului *eneolitic*, care oglindește fidel realitatea, rămînînd să se precizeze din ce moment al evoluției diferitelor culturi stadiul lor de dezvoltare ne îndreptățeste să le numim eneolitice.

În ceea ce privește pătrunderea metalurgiei din Egeea și din SV Asiei în culturile eneolitice de la Dunărea de Jos, sugerată autorului, ca și multor altor cercetători, de tipurile diferitelor obiecte metalice, socotim că ea corespunde realității, cum de altfel au susținut mai toți arheologii români.

Adoptînd împărțirea culturii Gumelnița în patru faze (ca și pe aceea a culturii Boian în cinci faze), autorul urmează *ad litteram* părerile lui D. Berciu. Lipsa informației complete îl face să creadă că abia descoperirile de acum 10—15 ani de la Tangiru au dovedit că cultura Gumelnița suprapune (și urmează) cultura Boian (p. 35), dar această realitate stratigrafică este cunoscută de peste patru decenii. Avem aici însă prilejul să constatăm că, de îndată ce a consultat și alte lucrări, el arată — pe bună dreptate — că nu toate afirmațiile autorului român după care s-a călăuzit în general sînt valabile, cum este, de exemplu, în problema picturii crude și a grafitului; ambele aceste sisteme de decor ale ceramicii se mențin și în faza pînă acum numită Gumelnița B₁, cum am avut prilejul să dovedim noi înșine acum cîțiva ani. Ar fi fost de altfel preferabil ca autorul să nu folosească pretutindeni siglele propuse de D. Berciu în locul celor tradiționale, intrate de mult în literatura de specialitate.

Nu ni se pare de loc sigur că poziția cronologică relativă a culturilor Gumelnița-Sălcuța-Krivodol ar putea fi fixată în parte prin apariția bruscă a speciei ceramice cu pictură crudă (*crusted ware*) de tip Rakhmani în Tesalia și a ceramicii negre descoperite în mormintele de incinerare de la Souphli-Magula; căci, pe de o parte, pictura crudă este cunoscută la Dunărea de Jos încă din ultimele faze ale culturii Boian (deși nu este prea frecvent folosită), iar pe de altă parte ea se menține (cum

a remarcat autorul ceva mai înainte) pînă în faza Gumelnița B₁. Chiar dacă amintitele apariții ar trebui legate de o intrusiune a triburilor din Balcani în Grecia centrală — ceea ce trebuie încă dovedit, chiar dacă această afirmație a fost făcută în chip repetat de mai mulți cercetători —, din moment ce ceramica cu pictură crudă a fost folosită timp foarte îndelungat la Dunărea de Jos și în Balcani, ea nu mai poate indica un anumit moment cronologic.

Colegul M. Garașanin a arătat și el, încă de acum zece ani, același lucru în legătură cu specia „crusted ware” de la Vinča, care apare în unele cazuri încă din faza cea mai veche și apoi se întîlnește și în faza Vinča-Pločnik, și de aceea nu poate avea vreo valoare cronologică în raport cu neo-eneoliticul din Tesalia. Și de altfel pictura albă crudă a fost folosită în sud-vestul Anatoliei încă din chalcoliticul tîrziu, datat în a doua jumătate a mileniului al V-lea î.e.n., deci anterior culturii Gumelnița. Despre problematica expansiune spre sud a culturii Tripolie — amintită aici în treacăt de autor —, care ar fi fost cauza „intrusiunii” spre sud a elementelor mai sus-amintite, ne vom ocupa ceva mai jos.

Arătînd că datele C₁₄ pentru începutul culturilor Gumelnița — Sălcuța, ca și legăturile acestor culturi cu nordul Greciei, le situează în a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., H. Thomas este de părere că această datare este cu totul în acord cu datele obținute pentru cultura Cucuteni—Tripolie, ceea ce nu este tocmai exact. Într-adevăr, datele C₁₄ indică pentru Gumelnița A₁-A₂ prima jumătate a mileniului al IV-lea (vezi și tabelul I : 10), pe cînd puținele date cunoscute pentru Cucuteni—Tripolie se situează în a doua jumătate a aceluiași mileniu, între 3540 ± 80 (Cucuteni A = Hăbășești) — 3282 ± 80 (Tripolie B I, care în fapt este tot Cucuteni A !) și 3149 ± 60 (Cucuteni B = Valea Lupului ; vezi și tabela I :11). Descoperirile de vase precucuteniene și cucuteniene în diferite așezări gumelnițene confirmă întrucîtva acest raport cronologic, arătînd că între începutul culturii Gumelnița și acela al culturii Cucuteni este un decalaj destul de important în favoarea primei. Faza Gumelnița A este în parte contemporană cu ultima fază a culturii Precucuteni (III) din Moldova și în parte cu începuturile culturii Cucuteni (faza A), în timp ce sfîrșitul fazei Gumelnița A₂ și faza Gumelnița B₁ sînt contemporane cu faza Cucuteni A₃. Acest fapt este totuși avut în vedere de autor ceva mai departe (p. 37, unde vorbește despre cultura Cucuteni), cînd acceptă fără rezervă aceste sincronisme propuse de noi pe baza descoperirilor relativ recente de la Gumelnița și Căscioarele. Aici este locul să remarcăm că tablele cronologice (I : 10 și I : 11) pentru România extracarpatică (Oltenia — Muntenia și Moldova) sînt întocmite prin transcrierea fidelă a tabelelor cronologice propuse de D. Berciu, fără a se ține seama de faptul că multe dintre sincronismele și celelalte afirmații ale acestui autor nu au rezistat și nu rezistă criticii. Dacă ne vom referi în special la Moldova, astăzi toți cercetătorii informați recunosc că în această provincie nu poate fi vorba de cultura Boian (fazele II—IV), care ar urma culturii liniare, deoarece așezările respective aparțin fazelor I și II ale culturii Precucuteni ; în ceramica acestora există desigur și o componentă Boian—Giulești, ceea ce este însă cu totul altceva.

În altă ordine de idei nu ni se pare firesc ca un cercetător cu cultură clasică să-și însușească termenii Proto—Sălcuța urmat de Sălcuța I și Proto—Hamangia urmat de Hamangia I (termeni introduși de același

cercetător român), când toată lumea știe că *protos* înseamnă tocmai *în!-iul*. . . . Dacă se socotește că este într-adevăr nevoie de mai multe subdiviziuni, se pot folosi siglele I_1 și I_2 (sau Ia și Ib), evitându-se acest nonsens. De neînțeles ar rămâne de altfel și faptul că în tabela I : 10 așa-zisa fază Proto—Hamangia este situată la același nivel cu cultura Criș (respectiv începînd de la circa 6000 î.e.n.), iar Hamangia I la nivelul începutului culturii Vinča—Turdaș (circa 5000 î.e.n.), dacă nu am ști că și aici autorul urmează călăuza unică pe care și-a ales-o. Dar și așa, pentru o etapă *protos*, o durată de un mileniu ni se pare exagerată. De altfel pentru faza Hamangia I, singura dată C_{14} existentă indică abia sfîrșitul mileniului al V-lea (4106 ± 70), deci la aproape două milenii de începutul fazei „Proto—Hamangia”; această dată nu poate fi considerată valabilă însă nici din punctul de vedere al partizanilor cronologiei obținute pe baza metodei C_{14} , căci, dacă ar fi acceptată, ar trebui să credem că începutul fazei Hamangia I este abia cu puțin anterior primei faze a culturii Gumelnița (3936 ± 70 pentru așezarea de la Cunești; 4065 ± 100 pentru Karanovo V—VI din Bulgaria), ceea ce, firește, nu poate fi exact, dovedindu-se încă o dată că trebuie să fim atenți la utilizarea rezultatelor metodei C_{14} . Indiferent de celelalte fapte acumulate, credem că coloana „Dobrogea” (tabela I : 10) trebuie radical revăzută, căci astăzi se știe foarte bine că fazele culturii Hamangia sînt aproape întru totul paralele cu acelea ale culturii Boian din Muntenia și din nord-estul Bulgariei; de aceea faza Hamangia I nu poate dăinui pînă spre sfîrșitul ultimei faze a culturii Boian, care la rîndul ei ar trebui situată înainte de cea mai veche dată C_{14} pentru faza Gumelnița A (circa 3900 î.e.n.), pe care o precede.

În sfîrșit, trebuie să recunoaștem că, socotind evidente legăturile perioadei următoare (post—Gumelnița) cu unele aspecte Troia I, autorul se apropie de punctul de vedere al unor cercetători bulgari și români, deși nu credem că se poate admite că și fazele tîrzii ale culturii Gumelnița sînt anterioare culturii Troia I; dar asupra acestei probleme ne vom opri mai jos, tocmai pentru că și prof. Thomas revine asupra lor.

Trecînd la regiunea carpatică (p. 35 și urm.), semnalăm în primul rînd o inadvertență : este evident că „baza gravettiană” a „vechiului mezolitic” nu se află în vestul României, după cum nici „estul României” nu „este legat de azilianul din sudul Rusiei”, căci însuși autorul vorbește imediat de gravettianul de la Dîrțu—Ceahlău (deci în *estul* României) și de azilianul de la Băile Herculane (deci în *vestul* României). Trebuia totuși precizat, pe de o parte, că în afară de gravettianul de tip oriental pătruns în Moldova dinspre est, și descoperit de altfel și în Transilvania, și de romanello-azilianul din sud-vestul României (venit aici dinspre sud-vest), tot din perioada epipaleolitică și tot în regiunea carpatică se cunoaște în Moldova occidentală și un swiderian de înălțime, venit dinspre nord-est, contemporan cu faza finală a gravettianului, iar în regiunea de dealuri din Muntenia un campinian arhaic (la Lapoș), despre care am mai amintit de altfel. Toate acestea sînt urmate de un tardenoasian epipaleolitic dezvoltat pe cea mai mare parte a teritoriului României (și ale căror triburi au fost desigur găsite aici la venirea primelor valuri de populație neolitică dinspre sud), fapte cunoscute din lucrările cercetătorilor români. Și, bineînțeles, s-ar putea adăuga astăzi (ceea ce autorul nu putea ști însă eînd și-a redactat lucrarea) că, în zona Porților de Fier de la Dunăre, aspectul romanello-azilian este foarte bine reprezentat, din el nelipsind

nici cele mai vechi exemple de artă decorativă geometrică de pe teritoriul României. După cum am mai amintit în trecut, autorul are în schimb perfectă dreptate să atribuie — după C.S. Nicolăescu-Plopșor — descoperirile de la Băile Herculane culturii aziliene și nu unui încă nedovedit la noi neolitic aceramic. E destul de semnificativ faptul că ori de câte ori Thomas nu se mulțumește cu o singură informație (aceea a călăuzei sale), el optează pentru soluția justă, ceea ce dovedește justetea observațiilor noastre preliminare. Totuși nu ni se pare de loc un adevăr axiomatic că și „the Carpathian region was probably occupied by an aceramic Neolithic culture” (p. 36), numai pentru că astfel de culturi au fost descoperite în Anatolia, Grecia și Iugoslavia. Cît privește afirmația imediat următoare, potrivit căreia așezarea „Tordos” (*sic* !) din Transilvania trebuie atribuită culturii Starčevo-Criș, nu o putem pune decît pe seama unei inadvertențe, căci autorul arată el însuși că, după cultura Starčevo-Criș, urmează și în Transilvania cultura Vinča-Turdaș.

Pentru cultura ceramicii liniare („Bandkeramik”) din Moldova și din „țările de la N și E”, cum spune autorul — adică Ucraina și R.S.S. Moldovenească (regiuni pe care autorul le înglobează în întregime zonei carpatice) —, el amintește numai descoperirile din nivelul II de la Perieni și pe acelea din nivelul I de la Florești, dînd astfel impresia că nu cunoaște și celelalte descoperiri, mult mai ample (ca de pildă Traian-Dealul Fîntînilor în Moldova și Nezwisko în Ucraina) și fără a preciza *expressis verbis* calea de pătrundere a acestei culturi în aceste regiuni, care a fost aceea pe la nord de Carpați. De altă parte, dacă amintește de descoperirile liniare din sud-estul și centrul Transilvaniei, pe care este înclinat — cum am făcut și noi — să le atribuie unei pătrunderi dinspre est (deci din Moldova), se pare că nu a luat cunoștință de importante descoperiri de ceramică liniară *veche* din nord-vestul României, pătrunse acolo pe cale directă dinspre nord-vest și nu pe cale ocolită, și nici pe acelea de ceramică liniară cu note muzicale din centrul și nord-estul Munteniei, descoperiri făcute abia în ultimii ani și care au apropiat așa de mult aria de răspîndire a culturii liniare de valea Dunării muntene. În privința lipsei informațiilor asupra acestor ultime descoperiri, trebuie să recunoaștem de altfel că ele sînt „noutăți” pentru majoritatea cercetătorilor străini, tocmai pentru că s-a scris foarte puțin asupra lor.

Așa-numita „ultimă fază a neoliticului” ar începe în Transilvania și Moldova cu „the northward movement of the Boian culture” în aceste regiuni. Dacă mai de mult majoritatea cercetătorilor atribuiau descoperirile de factură Boian din Transilvania unei expansiuni spre nord a triburilor culturii Boian, în schimb în această problemă H. Dumitrescu a formulat de acum mai bine de zece ani o interpretare cu totul diferită, reluată recent și de alți cercetători; de aceea, dacă autorul cunoștea bibliografia problemei, ar fi fost mai puțin categoric în afirmațiile sale. Asupra necorespunzătoarei încadrării în cultura Boian a descoperirilor din Moldova ce aparțin fazelor I—II ale culturii Precucuteni am stăruit de altfel mai sus, așa încît nu mai revenim. O scăpare din vedere l-a făcut pe Thomas să spună că în special descoperirile de la Traian-Dealul Fîntînilor arată că „the Boian displaced or at best overlapped the older *Bandkeramik* culture” (p. 36), citînd în sprijinul acestei afirmații două lucrări în care nici unul dintre autori nu a spus acest lucru, deoarece în așezarea Traian-Dealul Fîntînilor *nu* este reprezentată nici faza Precucuteni I nici faza Precucu-

teni II (în care se găsesc încorporate, cum am mai spus, elemente Boian), ci faza Precucuteni III.

Nu știm de altfel la ce autor se referă Thomas (căci nu citează nici un nume de autor și nici un titlu de lucrare) când spune că „it has long been argued that the Pre-Cucuteni culture of Moldavia played a majore role in the formation of the „Painted Pottery” culture through its synthesis of Boian and Bandkeramik elements”, deoarece o asemenea explicație nu poate fi avută în vedere, întrucît autorii care au încorporat fazele Precucuteni I și II culturii Boian (ceea ce, am mai spus, este o greșeală), recunosc că aceste faze sînt *mult anterioare* începutului procesului de formare a culturii Cucuteni; cu atît mai mult este anterioară și cultura ceramicii liniare („Bandkeramik”), așa încît ultima fază (III) a culturii Precucuteni (care într-adevăr a jucat un rol la nașterea culturii Cucuteni) nu mai putea sintetiza aceste elemente. Sinteza se făcuse o dată cu nașterea culturii Precucuteni (I), deci cu mult înainte. La ora actuală, cea mai plauzibilă explicație pentru formarea culturii Cucuteni pare totuși aceea pe care am formulat-o acum mai bine de cinci ani, și anume că această cultură a luat naștere pe fondul Precucuteni III prin contopirea acesteia cu multe elemente din zona nord-estică a culturii Gumelnița și cu altele din cultura Petrești din Transilvania. Cît privește legăturile dintre obiectele de cupru din depozitul de la Cărbuna (R.S.S. Moldovenească) și orizontul Ubaid din Mesopotamia, ni se pare că ele ar fi trebuit să fie explicit documentate pentru a fi convingătoare, deoarece este probabil că ultima fază a culturii Precucuteni (= Tripolie A), sau chiar cea mai veche etapă a culturii Cucuteni A, sînt posterioare fazei Ubaid.

Analizînd situația din U.R.S.S., autorul crede că poate accepta, după T. Passek, derivarea fazei Tripolie A „from a transitional culture with Cris, *Bandkeramik* and Boian elements, such as is found in the upper level of Florești” (p. 37), pentru a afirma că „unfortunately there is neither stratigraphical nor direct archaeological connections to fix the relationship of the Pre-Cucuteni and Tripolie A culture”. Afirmația că nu există legături între Precucuteni (III) și Tripolie A este cu totul surprinzătoare, pentru simplul motiv că este vorba de una și aceeași fază a aceleiași culturi și de o identitate totală între ceea ce numim noi Precucuteni III și ceea ce numesc arheologii sovietici Tripolie A.

Tot surprinzătoare ni se par și explicațiile următoare ale autorului, cînd spune: „To the east, southeast Transylvania and Moldavia were occupied by a Cucuteni A . . . culture and the western Ukraine by Tripolye B culture”. Se știe și în această privință că nu e vorba de două culturi diferite, ci de două *nume* diferite; de altfel într-o asemenea lucrare, care îmbrățișează întreaga zonă de răspîndire a ei, era mai bine să se folosească denumirea de cultura (sau complexul cultural) Cucuteni — Tripolie. Pe de altă parte, este cu totul nefiresc ca în aceeași tabelă cronologică (I : 11) să se folosească pentru Moldova siglele (nepotrivite de altfel !) Cucuteni I — II — III, iar pentru sud-estul Transilvaniei acelea normale, Cucuteni A, A-B și B, căci acest procedeu duce la confuzii.

Trecînd la problemele Transilvaniei și ocupîndu-se de cultura Petrești, autorul nu precizează caracterul ei major de cultură cu ceramică pictată, așa încît un cititor neprevenit nu va putea înțelege importanța acestei culturi, care a dat loc la destule speculații în legătură cu originea fazei Dimini din Grecia (așa-zisa „Dimini migration”). Admițînd încadrarea

culturală propusă de Vlassa pentru fragmentele tricrome din nivelul II de la Tărtăria, autorul le consideră și el de tip Cucuteni A; dar chiar dacă, la prima vedere, această atribuire părea întemeiată, o analiză mai strinsă ne duce la concluzia că aceste fragmente aparțin fie unui nivel cu ceramică tricromă proprie culturii Petrești, fie altor elemente, însă nu pot aparține unei specii Cucuteni A; și nu pot fi nici măcar contemporane cu faza Cucuteni A, deoarece nivelul respectiv (II) de la Tărtăria este *mult mai vechi* decât faza Cucuteni A, așa cum am avut prilejul să demonstrez, între altele, într-o comunicare ținută la simpozionul organizat de Institutul de arheologie de la Nitra, în 1967. În schimb trebuie să ne oprim puțin asupra sugestiei autorului cu privire la poziția stratigrafico-cronologică a gropii de la Tărtăria în care s-au găsit tabletele cu semne pictografice și idoli de alabastru: el socotește că această groapă a fost mai degrabă săpată începînd din nivelul III (și nu din nivelul I, cum a crezut Vlassa); o sugestie similară am făcut și eu în comunicarea mai sus menționată de la Nitra, căci numai așa s-ar putea pune de acord datarea tabletelor la începutul mileniului al III-lea î.e.n. (cum s-a propus în general) sau la sfîrșitul mileniului al IV-lea (cum propune H. Thomas) cu cronologia înaltă care datează faza Vinča—Turdaș veche în mileniul al V-lea î.e.n. În această privință, rezervele făcute recent de H. Quita asupra provenienței mesopotamiene a tabletelor ar putea duce la rezolvarea controversei cronologico-stratigrafice, dacă, bineînțeles, punctul său de vedere va fi acceptat. De altfel, părerea autorului că data propusă de el ar fi în perfect acord cu presupusele cioburi Cucuteni A din nivelul II își pierde din valoare, tocmai pentru că acestea — după cum am spus — sînt mult mai vechi decât faza Cucuteni A.

Datarea începutului culturii Coțofeni (căreia i-ar aparține groapa cu tăblițele de la Tărtăria) la sfîrșitul mileniului al IV-lea are însă și alte implicații, deosebit de serioase; într-adevăr, se știe că această cultură aparține perioadei de tranziție de la sfîrșitul epocii eneolitice la epoca bronzului, ceea ce ar însemna că ar trebui să admitem pentru această perioadă de tranziție și pentru culturile care o reprezintă o durată de mai bine de un mileniu, aproape 1500 de ani. Cel puțin deocamdată însă această durată ni se pare nedocumentată și de neconceput față de durata altor culturi. Într-adevăr, e suficient să ne gîndim la faptul că datele C₁₄ restring aproape întreaga evoluție a culturii Cucuteni (toate cele trei faze A, A-B și B cu diferitele lor etape) la circa 400—500 de ani, deși așezările acestei culturi sînt foarte numeroase și cu depuneri consistente, ca să ne dăm seama cît de greu se poate admite o foarte lungă dăinuire a perioadei de tranziție. Chiar dacă mai intercalăm, între ultima etapă a culturilor eneolitice și cultura Coțofeni, aspectul Celei din sud-vestul Olteniei, problema rămîne tot atît de spinoasă. Pe de altă parte, chiar dacă prin sugestia sa asupra gropii de la Tărtăria socotea că a rezolvat într-o mare măsură problema, credem că autorul trebuia să discute și eventualitatea că totuși groapa ar fi putut aparține într-adevăr culturii Vinča—Turdaș (respectiv nivelului I) și totodată să examineze și problema cronologică sub acest aspect, mai ales dacă se ține seama de faptul că tabletele de la Tărtăria sînt folosite azi ca argument decisiv tocmai de către partizanii cronologiei foarte joase (cu care de altfel nu sîntem de acord).

În afară de inserarea în coloana Transilvania de pe tabela I: 13 a culturii Tisa (cu fazele I și II), în text nu sînt amintite de loc descoperi-

rile aparținând culturilor Bökk, Tisa, Bodrogkeresztur, deși acestea au fost identificate și în Transilvania.

Întorcându-se la cultura Cucuteni—Tripolie, H. Thomas revine și asupra presupusei presiuni spre sud-vest a acestei culturi, așa încît trebuie să ne oprim din nou asupra problemei; el socotește că, dacă „the equation of Cucuteni A/B (II) with Tripolie B II is corect”, se poate afirma că expansiunea culturii Tripolie explică direct sau indirect apariția speciei ceramice „crusted” în Grecia la sfîrșitul mileniului al IV-lea î.e.n., deoarece aceasta a fost „the source of the pressure wich pushed Krivodol and Sălcuța groupe into the upper Morava Valley, where they created the Bubanj—Hum Ia culture”. Prezentate în felul acesta, lucrurile sînt mult prea simplificate și departe de a corespunde faptelor reale. În primul rînd, despre ecuația *culturală* dintre faza Cucuteni A-B și faza Tripolie B II — așa cum a fost ilustrată și definită aceasta din urmă — am arătat de mult că ea este numai aproximativ valabilă, deoarece în faza Tripolie II B au fost incluse elemente eterogene, unele mult mai tîrzii; cronologic însă, este adevărat că aceasta din urmă are în schema T. Passek o poziție întru totul similară aceleia a fazei Cucuteni A-B. În al doilea rînd, dacă la începutul fazei Cucuteni A-B (iar mai spre est, în zona Niprului, chiar înainte de sfîrșitul fazei Tripolie B I, respectiv Cucuteni A) apar primele dovezi de întrepătrunderi culturale între triburile culturii Cucuteni—Tripolie și triburile nord-pontice răsăritene, aceasta *nu* înseamnă că s-ar putea vorbi *la acel nivel cronologic* și de o presiune dinspre est spre vest. Alte fapte decît infiltrațiile care au prilejuit apariția speciei ceramice tip C în zona Cucuteni—Tripolie nu cunoaștem, desigur, fiindcă nu există, așa încît nu vedem pe ce își sprijină H. Thomas afirmația că ar fi existat o presiune a culturii Tripolie spre vest sau sud-vest în această vreme, afară poate de faptul că tot H. Frankfort împărțea acum patruzeci de ani teoria care atribuia apariția speciei $\Gamma 1$ (ceramica „crusted” specifică etapei Rakhmani din Tesalia) unui asemenea curent cultural și chiar etnic. Dar în patruzeci de ani s-au cunoscut și s-au precizat prea multe lucruri pentru ca o asemenea teorie să mai poată fi reluată, mai ales că ea se sprijinea și se completa cu ipoteza că cultura Gumelnița de la Dunărea inferioară și din Balcani ar fi fost creată tocmai de triburile cucuteniene-tripoliene în drumul lor spre sud, ipoteză pe care nimeni n-ar mai putea-o reactualiza astăzi. Singura *presiune* dinspre est spre vest în zona culturii Cucuteni—Tripolie s-a petrecut abia la sfîrșitul culturii Cucuteni—Tripolie și ea a fost, după părerea noastră, tocmai cauza dispariției acestei culturi. Și chiar în ipoteza, susținută de alți autori, că și cultura Gorodsk—Usatovo (respectiv Horodiștea—Foltești I) ar reprezenta o ultimă etapă a culturii Cucuteni—Tripolie și nu o cultură diferită, această etapă, în cursul căreia s-au petrecut cu adevărat serioase deplasări de triburi din zona nord-pontică spre sud-vest, este *mult posterioară* fazei Cucuteni A-B (Tripolie B II), așa încît concluzia autorului nu se sprijină pe nici un fapt real, ci numai pe vechea ipoteză adoptată și de Frankfort (care, în paranteză fie spus, cunoștea prea puțin realitățile din această zonă).

Aceeași problemă este de altfel reluată de autor în subcapitolul despre Iugoslavia, cînd tratează despre faza Vinča-Pločnik (p. 39 — 40) și afirmă că spre sfîrșitul acestei faze se folosește și specia ceramică „crusted”, ceea ce ar însemna, spune el, că această fază, ca și neoliticul tîrziu din Grecia, s-a continuat și în mileniul al III-lea și totodată că „these crus-

ted wares were probably due to the same movement affectig the Lower Danube, Thrace and northern Greece that was precipitated by the expansion of the Tripolie II culture". Este vorba, firește, de aceeași afirmație nesprijinită de fapte, așa încît nu mai stăruim, căci pătrunderea elementelor răslețe dinspre est (ceramica tip C) în zona Cucuteni-Tripolie nu a dat loc la nici o „expansiune” tripoliană. De aceea, chiar dacă într-adevăr apariția speciei „crusted” în Grecia ar trebui legată de influențe de la Dunărea de Jos (sau mai degrabă mijlocie, cum s-a susținut de mulți cercetători), aceasta nu are nimic de-a face cu presupusa, dar inexistentă expansiune a culturii Cucuteni-Tripolie la acea dată.

Discutînd problema complexului Starčevo-Criș din Ungaria (p. 42), autorul crede că se poate face o distincție netă între cultura Starčevo cu ceramica pictată, pătrunsă pînă în sudul Slovaciei și nordul Ungariei, și „the most backward Körös culture”. Dar indiferent de unele eventuale deosebiri regionale, aproape toți cercetătorii sînt de acord că este vorba de aceeași cultură, cu trei nume diferite și cu aspecte regionale. Se pune de altfel întrebarea în ce fel ar fi putut pătrunde purtătorii culturii Starčevo pînă în sud-estul Slovaciei și nordul Ungariei (dacă într-adevăr au ajuns pînă acolo), dacă nu trecînd printr-o zonă locuită de triburile „culturii Criș” ?

O altă mențiune a culturilor de pe teritoriul României se face cu prilejul discutării poziției cronologice a culturii Tiszapolgár (p. 39), cînd se sugerează — pe baza analogiilor discurilor de aur de la Tibava, în Slovacia și a altor elemente — un sincronism între Cucuteni A, Gumelnița și Bubanj Hum Ia. Pentru precizări în acest domeniu, autorului i-ar fi fost de folos să consulte studiul H. Dumitrescu asupra pandantivului de aur de la Traian, în care sînt discutate și celelalte piese similare cunoscute și este precizat între altele și sincronismul parțial dintre cultura Bodrogkeresztur (care urmează fazei Tiszapolgár) și Cucuteni A-B, ceea ce confirmă de altfel și un sincronism parțial între Cucuteni A și Tiszapolgár. Ar fi fost însă firesc, vorbindu-se de sincronism cu cultura Gumelnița, să se precizeze și faza la care se referă autorul, căci altfel indicarea sincronismului este prea vagă.



Reluînd în capitolul 3 al secțiunii a II-a (p. 98) problemele sud-estului Europei, autorul începe prin a discuta situația de la Dunărea de Jos în perioada numită de el *Late Copper Age*, care corespunde în fapt perioadei de tranziție de la sfîrșitul eneoliticului la începutul epocii bronzului, datată de el la începutul mileniului al III-lea. Intensificarea influenței anatoliene la această dată este vizibilă după autor în apariția culturii Mihalič din Tracia de sud și a culturii Karanovo VII (Ezero) din sud-estul Bulgariei, ca și în transformarea culturilor Krivodol, Sălcuța, Gumelnița. Comparațiile dintre elemente Karanovo VII și Troia I—Thermi I, ca și între pumnalele de aramă din tell-ul Dipsiska de lângă Ezero și cele de la Troia I și Poliochni IV îl duc pe autor la rezultatul preconizat mai înainte de alți cercetători și în primul rînd de cercetătorul bulgar G. I. Georgiev. Nu înțelegem însă de ce autorul pune așa-zisa Gumelnița IV pe același plan cu Sălcuța III, deoarece se știe că aceasta din urmă a fost permanent paralelizată de D. Berciu cu Gumelnița III (= B₁), după cum nu vedem ce fapte (afară de afirmațiile lui D. Berciu) îl îndreptățesc să susțină

că schimbările din așa-zisa Gumelnița IV ar fi datorate influențelor anatoliene. În primul rînd trebuie precizat că așa-zisa Gumelnița IV (sau Gumelnița D, cum i s-a spus la început) nu are nimic de-a face cu cultura Gumelnița, ea fiind o cultură cu totul străină de mediul gumelnițean, chiar dacă în unele așezări depunerile ei le suprapun pe acelea ale culturii Gumelnița; în așezarea eponimă de la Gumelnița aceste depuneri sînt de altfel foarte sporadice. Așa cum s-a dovedit, aceste depuneri aparțin culturii numite Cernavoda II, care nu are legătură directă sau organică nici cu cultura Gumelnița, nici cu cultura Cernavoda I, chiar dacă în timp ea se plasează între aceasta din urmă și cultura Cernavoda III. Cei mai mulți cercetători ai problemei sînt astăzi de acord că Cernavoda II este același lucru cu cultura Foltești II, pătrunsă ca o pană în aria din Muntenia de sud-est și se datorește tot infiltrărilor nord-pontice. Dar ea nu s-a dezvoltat sub influența anatoliană și în orice caz nu se poate spune că ceramica ei cenușie ar avea vreo legătură cu ceramica cenușie de la Troia II — V sau cu aceea de la Hissar II, cum crede autorul, și cu atît mai puțin cu ceramica cenușie-minyană din helladicul timpuriu III. Trebuie de altfel precizat cu acest prilej că nici cultura Cernavoda I *nu* poate fi considerată de origine sudică-anatoliană, cum a susținut conducătorul săpăturilor din așezarea eponimă. Mai mult decît atît, se pare că nici nu se mai poate vorbi despre o cultură sau un complex cultural Cernavoda I — Ezero, cele două aspecte culturale fiind diferite.

În acest capitol mai întîlnim încă o confuzie, cînd se consideră contemporane cultura Veselino și cultura numită Kirilmetodje (fosta Sv. Kirilovo); se știe însă acum că prima este o cultură neolitică destul de veche, identificată și în stratul Karanovo III, iar a doua una mult mai tîrzie, aflată și în stratul Karanovo VII ! Folosirea vasului *depas* de la Mihalič pentru situarea cronologică a culturii Mihalič nu este nici ea convingătoare, deoarece acest vas *nu* a fost găsit în strat singur și deci nu are o poziție stratigrafică precisă; de altfel, nici nu ar putea ajuta prea mult la datarea culturii Mihalič, știut fiind că vase de acest tip sînt curențe în așezările Troia II—V și au avut deci o circulație de peste o jumătate de mileniu. Problema cronologiei culturii (respectiv etapei) Mihalič este deosebit de importantă și, fără a o putea discuta aici pe larg, credem că trebuie arătate cîteva fapte. Dacă cultura Mihalič și stratul respectiv de la Azmaska Mogila ar fi strict contemporane cu faza Troia I, ar putea rezulta că întreaga evoluție, destul de lungă, a culturii Gumelnița ar trebui situată înaintea de Troia I; în felul acesta toate culturile neolitice de la Dunărea de Jos și din spațiul carpatic ar trebui și ele considerate anterioare așezării Troia I, concluzie la care ni se pare că se opun o serie de descoperiri din aceste regiuni, strict dependente de Troia I—II și de Egeea, despre care nu se poate crede că ar fi apărut în Balcani și la nord de Dunăre înaintea acelor care trebuie considerate drept izvoare de inspirație. De aceea sîntem de acord cu J. Mellaart care socotește că pătrunderea culturii de tip troian vechi în Tracia de sud-est — Mihalič — trebuie situată mai degrabă spre sfîrșitul fazei Troia I; totodată s-ar putea să fie vorba la Mihalič și de o cultură Troia I întîrziată și periferică, contemporană cu Troia II din așezarea eponimă !

Pentru rezolvarea definitivă a acestor probleme, constatările stratigrafice nu pot fi trecute cu vederea nici ele și tocmai de aceea este regretabil că informațiile existente pînă în prezent asupra situației de la Dikili-

tash, în Tracia de sud-est, sînt oarecum contradictorii. De aceea va trebui să se precizeze cu toată claritatea din ce fază și etapă ale culturii Gumelnița sînt depunerile de la Ezero suprapuse de cultura Mihalič (sau de una înrudită cu ea); noi socotim că numai fazele vechi ale culturii Gumelnița pot fi anterioare fazei Troia II, în timp ce fazele mijlocii și mai ales tîrzii (B_1) ale acestei culturi au fost cel puțin parțial contemporane cu Troia II. Firește, aceasta este o problemă pe care nu o putem discuta aici mai pe larg, dar — dacă punctul nostru de vedere este exact — atunci paralele stabilite recent între unele materiale Cernavoda I și altele de la Troia I ar confirma părerea noastră despre un sincronism (cel puțin parțial) între Gumelnița B și Cernavoda I.

Este exact — cum spune autorul — că primele elemente ale stepei pătrund la Dunărea de Jos tocmai în perioada culturii Cernavoda I (deci după faza Gumelnița B_1 , respectiv III); chiar lor li se datoresc diferitele culturi înglobate sub denumirea de Cernavoda. Însăși cultura Cernavoda I are o origine nord-estică, înrudită dar deosebită de grupa Cucuteni C, indiferent dacă a preluat sau nu unele elemente tîrzii gumelnițene; este de altfel aproape sigur că Cernavoda I a fost contemporană cu ultima etapă a culturii Gumelnița (etapa B_2) ale cărei triburi se retrăseseră de la Dunăre mai spre nord-vest, acest fapt dovedind și el că Cernavoda I nu poate fi considerată o continuare organică a culturii Gumelnița.

Cît privește mormintele cu ocră — datorite firește tot pătrunderii unor triburi dinspre stepele nord-pontice — autorul pare a le considera răspîndite numai în Dobrogea și Moldova, căci nu le amintește și în celelalte regiuni ale României. Problema lor este destul de complexă, deoarece, dacă unele pot fi atribuite cu siguranță culturii Foltești I—Usatovo I (Horodiștea I—Gorodsk), altele aparțin altor complexe culturale; este deci probabil că au fost mai multe valuri succesive, la diferite intervale. Precisa apartenență a mormintelor cu ocră din Dobrogea nu a fost încă demonstrată, deoarece în cei cîțiva tumuli săpați nu s-a găsit ceramică. Piese de silex (mai ales topoarele șlefuite) descoperite împreună cu sceptrul de piatră în mormîntul cu ocră de la Casimcea indică evident pătrunderi substanțiale de triburi dinspre stepele nord-pontice, pătrunderi care, după părerea noastră, exprimată mai de mult, au avut loc mai de timpuriu în Dobrogea decît în Moldova. Datele C_{14} pentru mormîntul cu ocră de la Baia-Hamangia sînt prea disparate (între 2716 ± 65 și 2262 ± 160 , deci aproape cinci sute de ani diferență !) pentru a fi probante cronologic.

Despre sceptrele de piatră similare din restul României și din Peninsula Balcanică noi ne menținem părerea că unele pot fi atribuite legăturilor cu stepele nord-pontice, iar altele însăși pătrunderii triburilor stepelor în regiunile amintite, dovadă însăși existența unui sceptru similar chiar la nord de Caucaz. În nici un caz ele n-ar putea fi atribuite unui curent anatolian, cum a susținut D. Berciu, între altele și pentru bunul motiv că asemenea piese lipsesc din Anatolia, în timp ce au fost găsite pe o arie care începe de la nord de Caucaz și se întinde peste teritoriul României pînă în Iugoslavia de sud și Bulgaria meridională. Socotim deci că H. Thomas are dreptate cînd adoptă punctul de vedere potrivit căruia sceptrul de la Sălcuța este reprezentantul acestui curent cultural dinspre stepe, indiferent dacă el a fost sculptat sau nu la fața locului și dacă aparține ca timp culturii Sălcuța (cum credem noi) sau culturii Coțofeni (cum crede D. Berciu).

Urmînd însă din nou firul conducător al ipotezelor lui D. Berciu cu privire la pretinsa derivare organică a culturii Cernavoda I din cultura Gumelnița, ca un fenomen paralel cu acela al derivării culturii Coțofeni din cultura Sălcuța, nu este de mirare că autorul nu a putut sesiza diferența dintre aceste două culturi. În timp ce cultura Cernavoda I — cum am arătat mai sus — este nu numai o cultură nouă, dar și fără rădăcini organice în eneoliticul românesc, cultura Coțofeni din Oltenia și Transilvania s-a dezvoltat, cel puțin în parte, dacă nu chiar în primul rînd, pe un fond local. La nașterea ei au contribuit atît elemente întîrziate ale complexului Gumelnița-Sălcuța din Oltenia și nord-vestul Munteniei, precum și elementele complexului cultural Celei din sud-vestul Olteniei, identificați de curînd și care are anumite legături atît cu Cernavoda I cît și cu Gumelnița tîrzie; la acestea s-au adăugat sigur și elemente meridionale. Ne-am fi așteptat de altfel ca, ajuns aici, autorul să trateze și problema atît de importantă din punct de vedere istoric a indo-europenizării acestor regiuni carpato-danubiene, fenomen petrecut tocmai o dată cu pătrunderea masivă a elementelor etnice dinspre etapele pontice în această zonă și direct legat de aceasta. Dar această problemă nu este discutată.

Înainte de a-l urmări în considerațiile sale asupra problemelor epocii bronzului, trebuie să trecem la subcapitolul despre zona Carpaților (p. 100 și urm.) pentru aceeași problemă a „epocii tîrzii a cuprului”. Afirmăția că „in Moldavia and Transylvania the Tripolie CI, Cucuteni B (III), and Petrești III cultures, which began in the late forth millenium, lasted down until the first intrusion of steppe peoples” este numai parțial exactă, deoarece ultima fază a culturii Petrești se termină înainte de Cucuteni B, ea nefiind suprapusă de nici o cultură a stepelor, ci de cultura Coțofeni, care, așa cum am spus, are cu totul altă origine. Orizontul Bodrogkeresztur nu poate fi paralelizat decît în mică măsură cu Cucuteni B, căci este în special sincron cu faza Cucuteni A-B, așa cum s-a arătat și mai înainte, chiar dacă în faza Cucuteni B se mai folosesc unelte de cupru specifice zonei culturii Bodrogkeresztúr. Autorul împărtășește de cîmp părerea că atît cultura Tiszapolgár, premergătoare culturii Bodrogkeresztúr, cît și aceasta din urmă își datoresc apariția începerii și dezvoltării relațiilor de schimb cu Sudul, așa cum de altfel se susține în chip obișnuit și pentru cultura Baden care urmează. Rămîne însă de demonstrat concret pe ce cale au ajuns tipurile metalice tocmai în zona de nord-est a Ungariei, pentru a da loc acolo unei înfloritoare activități metalurgice, mai ales că recent s-a susținut independența metalurgiei carpato-dunărene față de Anatolia. Semnalăm în sfîrșit că, deși în coloana Transilvaniei de pe tabela II : 13b autorul trece și Decea Mureșului (pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.), în text nu se face nici o mențiune despre poziția culturală a acestei importante descoperiri. O notă bună pentru autor o constituie însă faptul că nu o înglobează culturii Bodrogkeresztúr din Transilvania, cum s-a făcut de unii cercetători români în ultimul deceniu. În schimb este surprinzător că nu se face nici o legătură între Decea Mureșului și cimitirul de la Mariupol, lingă Marea de Azov, legături atît de des menționate în ultimii patruzeci de ani; singura explicație am putea-o găsi în faptul că nici în text, nici în tabelele cronologice ale stepelor pontice nu figurează de loc nici Mariupol.

Continuînd discutarea problemelor legate de această etapă de tranziție și respectînd schema cronologică a lui D. Berciu, autorul se oprește la unele

formulări pe care nu le putem accepta. Căci este nepotrivit să se spună că așa-zisa fază Cucuteni IV este de obicei considerată ca datînd din aceeași perioadă cu cultura Usatovo-Gorodsk (p. 100), de vreme ce este vorba de două denumiri pentru aceeași cultură, și tot atît de nepotrivit este să se spună același lucru și despre „faza” Tripolie C II, care și ea este tocmai Usatovo-Gorodsk. Tot așa de nepotrivită este și introducerea unui termen încă nefolosit pînă acum de nimeni — Cucuteni B II — mai nejustificat decît Cucuteni IV, menit să provoace numai confuzii; dacă autorul a crezut că e bine să adopte nomenclatura Cucuteni I—II—III—IV (soluție pe care nu o împărtășim), era firesc să rămînă la ea fără să mai introducă și faza Cucuteni B II, alături de C IV. Oricum i s-ar spune însă acestei pretinse faze a culturii Cucuteni, ea nu este altceva decît aspectul sau cultura Horodiștea I — Foltești I, pe care autorul o introduce însă în tabela sa cronologică (II :11) *după* Cucuteni B II și IV, ca și cum ar reprezenta o altă etapă și mai tîrzie.

Necunoașterea *directă* a faptelor și folosirea aproape exclusiv a unei singure surse de informație, lipsită ea însăși de toate datele necesare, îl duc în chip firesc pe autor să creadă că ar exista o deosebire categorică dintre situația de la Valea Lupului, unde așezarea Cucuteni B este urmată de aceea „Usatovo-Gorodsk” și aceea de la Foltești I, care este „an assemblage with late Cucuteni painted ware and Usatovo-Gorodsk elements”; în fapt este vorba de situații identice, deoarece (așa cum menționase de altfel ceva mai înainte chiar H. Thomas) complexul Usatovo-Gorodsk și-a însușit și a menținut unele elemente ale ceramicii pictate.

Ipoteza potrivit căreia cultura Cucuteni-Tripolie a cedat locul treptat elementelor stepelor în cursul unei perioade tranzitionale de lungă durată nu ni se pare sprijinită pe fapte, căci așezările Horodiștea-Foltești I din Moldova (corespunzătoare cu Gorodsk-Usatovo din U.R.S.S.) nu au straturi groase de depuneri arheologice și nu sînt nici prea numeroase. Iar dispariția culturii Petrești, am mai spus-o, nu trebuie atribuită aceluiași cauze, ea neavînd vreo legătură directă cu pătrunderea triburilor stepelor.

Făcînd o paranteză pentru a examina poziția stratigrafică a mormintelor culturii amforelor globulare din nordul Moldovei, descoperite la Dolhești *sub* un nivel de locuire Horodiștea, autorul amintește că la Bug ceramica amforelor globulare a fost găsită în *asociație* cu ceramica Tripolie C II (= Gorodsk-Horodiștea); dar, întrucît înspre centrul-nord al Europei amforele globulare sînt anterioare într-adevăr ceramicii decorate cu șnurul, el presupune că pot fi anterioare și culturii Horodiștea, adoptînd astfel punctul de vedere inițial al cercetătorului de la Dolhești, și le situează, potrivit cronologiei înalte adoptate în lucrare, înainte de 2600 î. e. n.

Menționăm însă că recent același cercetător român este înclinat să creadă că amforele sferice ar fi în Moldova ceva mai noi decît a socotit la început, fiind sincrone cu cultura Horodiștea I. Acest punct de vedere contrazice însă propriile-i observații stratigrafice de la Dolhești, ca și pe acelea făcute de cercetătoarea Lagadovskaia la Voitsekhovka (Ucraina), unde a constatat că materialele culturii Gorodsk sînt posterioare cistelor de piatră ale culturii amforelor sferice.

Îndată după aceasta, discutînd problema mormintelor cu ocră, Thomas revine la ipoteza că distrugerea culturii Cucuteni-Tripolie s-a petrecut în chip treptat și că au existat mai multe valuri de triburi cu astfel de in-

mormintări. Și deoarece peste unele așezări Cucuteni B-Tripolie CI au fost ridicați tumuli cu morminte de ocră, socotește că se poate susține că multe dintre așezările culturii ceramicii pictate au luat sfârșit cu prilejul primei expansiuni a triburilor stepelor, în timp ce supraviețuirea elementelor de ceramică pictată în faza „Cucuteni IV” și Tripolie C II s-ar datora faptului că distrugerea finală a acestei culturi s-a petrecut abia o dată cu a doua expansiune a stepelor. Firește, este aproape sigur că triburile stepelor, o dată declanșată mișcarea spre vest și sud-vest, au venit în valuri succesive, la intervale pe care numai studierea mai aprofundată a problemei, prin noi săpături, le va putea preciza; suprapunerile de morminte ale acestor triburi din necropola de la Brăilița constituie o primă confirmare a acestor valuri succesive. Nouă ni se pare însă că formulările autorului nu sînt suficient de clare și de aceea în parte contradictorii. Într-adevăr, nu se acordă importanța cuvenită faptului că însăși cultura Usatovo a aparținut unor triburi ale stepelor, cu înmormintări tumulare (vezi Usatovo și Brăilița), în care s-a găsit tocmai ceramică specifică culturii Usatovo. Acest grup al triburilor stepelor a ocupat probabil inițial o zonă situată la sud-est de aria de răspîndire a culturii Cucuteni-Tripolie și a putut fi contemporan în parte cu ultima fază a acesteia (Cucuteni B-Tripolie C I), ceea ce a putut permite și transmiterea unora dintre elementele culturale. Ulterior, valurile succesive ale triburilor stepelor au ocupat întreaga arie de răspîndire a culturii Cucuteni-Tripolie, căreia i-au pus capăt, căci desigur, după pătrunderea masivă a triburilor stepelor pontice în această arie, această cultură n-a mai putut continua să existe. De aceea — și pentru alte motive pe care nu le putem aminti acum — noi ne menținem părerea că cultura Usatovo-Gorodsk (Foltești-Horodiștea I) nu este o fază finală a culturii Cucuteni. Numai dacă s-ar admite că, prin pătrunderea lor treptată, triburile stepelor n-au pus capăt așezărilor cucuteniene, ci au transformat încet cultura Cucuteni-Tripolie, printr-un amestec etnic și cultural, s-ar putea spune că așa-zisa fază ultimă a culturii Cucuteni-Tripolie a încorporat elemente organice străine ei (ceramică, înmormintări tumulare etc.) și a vehiculat mai departe, într-o măsură mai mică, unele caracteristici proprii (ceramică pictată în primul rînd), pierzîndu-și treptat caracteristicile esențiale atît pe linie social-economică, cît și pe linie culturală. Dar de ce atunci, mai în nici o așezare specific cucuteniană nu s-a găsit un strat bine conturat din faza Horodiștea-Usatovo, ci numai depuneri sporadice neconsistente? Ni se pare că aceasta înseamnă tocmai o lipsă de continuitate reală, atît în așezări, cît și în cultură, așa încît putem crede că teza susținută de partizanii continuității cu orice preț este contrazisă de ponderea reală a faptelor, asupra cărora nu mai stăruim. Problema înmormintărilor cu ocră — tumulare sau numai cu ocră — pe teritoriul României are încă nevoie, așa cum am mai spus, de cercetări și de multe săpături; totuși autorul ar fi trebuit să citească și să folosească studiul important al lui Vl. Zirra asupra acestei probleme. În orice caz, situarea tuturor mormintelor cu ocră din Moldova și de la Nipru (tabela II : 11) numai într-o etapă sincronă cu Foltești II (care, reamintim, nu este „sincronă” cu Cernavoda II, ci este același lucru) este insuficientă.

O parte din aceste probleme sînt reluate de autor în cap. 7, în care tratează despre regiunile stepelor și pădurilor (subcapitolul „Regiunea stepelor”, p. 147 și urm.; tabelul II : 21). Situînd prima fază a curganelor stepelor pontice (Yamno I) înainte de începutul perioadei Sub-Boreale,

început datat pe la 3130 î. e. n., autorul consideră această fază contemporană cu Tripolie A (= Precucuteni III—*n. n.*), deoarece în nivelul inferior de la Mihajlovka s-au găsit fragmente ceramice de afinitate cu Tripolie A (p. 147). Fiind partizan al cronologiei lungi, își manifestă neîncrederea pentru o dată C_{14} (2994 ± 200) obținută pentru o ceramică strins înrudită descoperită în stratul inferior de la Gorbunovo Bog în Uralii de mijloc, strat atribuit perioadei atlantice, deoarece, desigur, această dată este de natură să pună sub semnul îndoielii datarea cu atîta siguranță în mileniul al IV-lea î. e. n. a descoperirilor de ceramică Tripolie B I (= Cucuteni A) de la Srendnij Stog II și a materialelor aparținînd fazei Yamno II din așezări Tripolie BI (= Cucuteni A). În sfîrșit, menționăm și faptul că, revenind asupra culturii Usatovo-Gorodsk, autorul afirmă că prof. Briussov are mai multă dreptate socotind-o o cultură independentă față de cultura Tripolie, spre deosebire de T. Passek; punctul de vedere al prof. Briussov este de altfel identic cu acela formulat în chip independent și în același timp (1952) și de noi, dar asupra căruia nu mai stăruim, deoarece l-am precizat și mai sus.

Înainte de a ne opri pe scurt la epoca bronzului, amintim că autorul pare a nu cunoaște descoperirile aparținînd culturii Vučedol din sud-vestul și din vestul României, descoperiri care arată că limita extremă de răspîndire spre est a acestei culturi de la sfîrșitul perioadei de tranziție și de la începutul epocii bronzului a depășit granițele țării noastre; de aceea nu le menționează nici în text nici pe tabela cronologică respectivă. În legătură cu data la care trebuie situat începutul epocii bronzului la Dunărea de Jos și în Carpați, se știe că în ultimii ani unii cercetători au preconizat fixarea ei în jurul anului 2000 î. e. n., în locul „tradiționalei” date de 1800—1700 î. e. n.; H. Thomas acceptă acest punct de vedere; dar deocamdată rămîne încă de *dovedit* cu fapte, nu cu presupuneri, că la Dunărea de Jos și de mijloc epoca bronzului ar fi început pe la 2000 î. e. n.; căci, dacă este un lucru și firesc și cunoscut că introducerea noii metalurgii a bronzului a prilejuit prefaceri economice care au generat importante restructurări sociale și culturale, aceasta nu poate să însemne că prefacerile social-economice-culturale din partea finală a perioadei de tranziție trebuie datate în epoca bronzului și că putem vorbi de o epocă a bronzului înainte de introducerea produselor realizate în acest aliaj și mai ales de introducerea metalurgiei bronzului în regiunile respective. Formulînd această obiecție față de fixarea începutului epocii bronzului la 2000 î. e. n., nu înseamnă însă că ridicăm vreo obiecție și împotriva situării începutului culturii Glina-Schneckenberg (respectiv a etapei Schneckenberg A) la această dată. Nu însă pentru că această dată ar reprezenta într-adevăr începutul epocii bronzului, ci pentru că aprecierea unor anumite fapte i-a determinat pe unii cercetători să situeze începuturile culturii Glina *înainte* de începutul epocii bronzului, deci în ultimele momente (adică secole . . .) ale perioadei de tranziție, interpretare care ni se pare întemeiată. În orice caz este sigur că această cultură, răspîndită în Oltenia, Muntenia și o bună parte din Transilvania, este caracteristică în special pentru prima perioadă a epocii bronzului în sensul vechi al cuvîntului (adică post 1800 î. e. n.). Autorul face însă o deosebire prea netă între cultura Glina și cultura Schneckenberg, spunînd (p. 102) că aceasta din urmă datează din aceeași perioadă cu . . . Glina, în tabelele respective la Oltenia și Muntenia figurînd Glina III (II : 10) și la Transilvania fiind trecută Schneckenberg (II : 11). Cercetă-

torii români au ajuns la concluzia că este vorba de un singur complex cultural, Glina-Schneckenberg, cu unele aspecte regionale care nu dizolvă de loc unitatea lui organică. De altfel, din bibliografia românească mai recentă autorul ar fi văzut că s-a renunțat la denumirea de Glina III (cifra romană reprezentînd numărul stratului din așezarea eponimă), înlocuită cu aceea mai firească și mai simplă, Glina.

Folosindu-se și astăzi vechile sigle date în rapoartele de săpături straturilor de depuneri de la Verbicioara (V și VI) se provoacă evidente confuzii, deoarece este bine știut că numerele *straturilor* de la Verbicioara nu au nimic de-a face cu acelea ale *fazelor* culturii Verbicioara; de altfel ne miră faptul că autorul — deși citează ultima lucrare a lui D. Berciu despre cultura Verbicioara — vorbește numai de *patru* faze ale acesteia, deși se știe că D. Berciu a preconizat existența a cel puțin cinci faze în dezvoltarea ei. Amintind de contactul dintre cultura Verbicioara și aceea a cîmpurilor de urne „Dubovac-Žuto-Brdo” din Banat (p. 100), autorul nu vorbește de loc despre grupa Gîrla Mare-Cîrna a acestui mare complex dunărean al cîmpurilor de urne, deși cuprinzătorul material bibliografic pe care se presupune că îl avea la îndemînă nu putea justifica trecerea lui cu vederea. El a omis total bibliografia românească, în timp ce a folosit-o din plin pe aceea iugoslavă pentru aceeași problemă. Această lipsă nu credem că poate fi socotită suplinită prin simpla menționare în text a intrusiunii culturilor cîmpurilor de urne din bazinul Dunării spre mijlocul secolului al XII-lea și de faptul că în tabela cronologică II : 10, începînd după anul 1200 și pînă spre 1000 î.e.n., „Urnefield culture” este trecută și la rubrica Oltenia, fără altă precizare. Așa cum am avut prilejul să demonstrăm atît eu cît și alți cercetători, cultura cîmpurilor de urne Gîrla Mare-Cîrna își are începuturile în preajma mijlocului mileniului al II-lea î.e.n. și se dezvoltă în sud-vestul Olteniei paralel cu cultura Verbicioara, abia ultimele ei manifestări, destul de transformate de altfel, atingînd sfîrșitul mileniului al II-lea.

Neargumentată și greșită este afirmația autorului că elementele culturii Monteoru din Muntenia au pătruns aici din Moldova, căci cercetătorii români care s-au ocupat cu această problemă au arătat că procesul de răspîndire a acestei culturi s-a petrecut în sens exact invers: deși ocupă, pe lîngă regiunea de dealuri din nord-estul Munteniei, și o parte din Moldova, zona ei de formare se situează în Muntenia, de unde s-a extins și într-o parte din Moldova. Pe de altă parte, astăzi nu mai poate fi satisfăcătoare o tratare globală și nearticulată a acestei culturi, căci pentru datarea, periodizarea și caracterizarea ei stau la dispoziție rapoarte detaliate de săpături și studii care ar fi permis autorului să articuleze în tabloul cronologic respectiv (II : 11) întreaga ei evoluție, nu numai să o insereze în coloana Moldova începînd de la aproximativ 1600 î.e.n. (ceea ce este exact) și să folosească drept singură referire bibliografică (și deci drept singur izvor de informație) o lucrare apărută acum 35 de ani. De asemenea, cultura Costișa-Bellopotok trebuia inserată și în coloana Moldova de centru și de nord, nu numai în zona Nistrului. Este apoi cu totul de neînțeles de ce, după data finală a acestor culturi, în tabelul cronologic respectiv figurează numai... semne de întrebare pentru coloanele Moldova și Transilvania de sud-est. Căci aici își avea locul tocmai cultura Noua, care în tabel figurează exclusiv în centrul Transilvaniei, deși, precum se

știe, însăși numele culturii este dat de o localitate din sud-estul Transilvaniei.

Cît privește așa-zisa cultură „Bordei-Herăstrău” de la Dunărea de Jos, ea nu există. Ceea ce, pe vremuri, a fost socotit ca atare în unele lucrări românești, era un anumit aspect hallstattian din preajma Bucureștilor ; în etapele ocupate în tabela II : 11 de această inexistentă cultură, în Oltenia își continuă evoluția cultura Verbicioara, iar în Muntenia cultura Tei.

Pentru culturile epocii bronzului din Transilvania regretăm că trebuie să-i facem din nou un reproș autorului. Pe lângă faptul că sînt folosite aproape exclusiv numai denumiri de acum mai bine de o jumătate de secol (Periamos, Pécska, înloc de Periam și Pecica), aceste culturi sînt tratate exclusiv la capitolul privind Ungaria și trecute pe tabelele cronologice (II : 13a și 13b) numai în coloana consacrată sud-estului Ungariei, deși ambele localități eponime pentru aceste complexe culturale se află pe teritoriul României, iar ariile lor de răspîndire cuprind și o bună parte din acest teritoriu. La fel de anacronică este astăzi și folosirea denumirii Cofalva, în loc de Țufalău, localitate situată de data aceasta chiar în sud-estul Transilvaniei, ca și denumirea de Felsőszöcs, în loc de Suciș, din nordul Transilvaniei. Cît despre cîmpurile de urnă de la sfîrșitul epocii bronzului din Transilvania, plasate de autor pe aceeași tabelă cronologică, după Suciș, ele sînt cu adevărat neașteptate, căci nu există. De altfel, pentru epoca bronzului din Transilvania autorul nu folosește și nu citează nici o singură lucrare a cercetătorilor români, documentația sa fiind și de data aceasta insuficientă.

În sfîrșit, tratînd problema legăturilor dintre regiunile carpato-dunărene ale Hallstattului timpuriu și Troia VII 2b, autorul ar fi avut de cîștigat dacă ar fi cunoscut și folosit descoperirile din așezarea de la Babadag, în Dobrogea. „Ultimele incursiuni la Troia” din ștratul VII 2b nu credem că pot fi datate în funcție de expansiunea cîmpurilor de urne pe valea Dunării, expansiune sigur anterioară așezării Troia VII 2b, ci tocmai în funcție de cultura Babadag ; dar aceasta se plasează abia în Hallstatt B, avînd o arie de răspîndire destul de cuprinzătoare în zona răsăriteană a Peninsulei Balcanice ; și din punct de vedere geografic, pe lângă acela cronologic, legăturile ce apar evidente într-o serie de elemente ale ceramicii sînt foarte firești, cum a arătat pe bună dreptate cercetătorul de la Babadag.



Concluzia celor arătate în aceste pagini a fost, de fapt, formulată în preambulul lor. Dacă în cele de mai sus a trebuit să revenim în chip repetat asupra unor probleme, am fost siliți să o facem tocmai pentru a încerca să-l urmărim pe autor cît mai îndeaproape în expunerea sa. Am fi putut stărui de altfel mai mult asupra unor probleme, dar credem că esențialul nu a fost omis. Ar mai trebui poate să adăugăm că, în ultima vreme, chiar un cercetător care și-a consacrat o bună parte din activitatea sa utilizării și interpretării datelor C₁₄ — ne referim la colegul H. Quitta de la Berlin — a recunoscut deschis că rezultatele obținute pe baza acestei metode trebuie considerate cu totul provizorii, multe mai fiind de făcut pentru a se putea formula concluzii cu adevărat definitive pe baza lor

în materie de cronologie absolută ; între altele și pentru că, în timp ce aceste rezultate duc la o cronologie foarte înaltă pentru Europa, ele coboară dimpotrivă cronologia Mesopotamiei și chiar a Egiptului, deși pentru aceste regiuni datele istorice nu lipsesc și nu sînt întotdeauna în concordanță cu datele C₁₄. Interesant de semnalat în acest sens mi se pare faptul că nivelul XXXIII de la Beycesultan, în Anatolia, a fost datat prin C₁₄ la circa 3000 î.e.n., deși S. Loyd arată că nivelul respectiv ar trebui datat pe la 4500 î.e.n. !

Este desigur regretabil că un efort atît de mare ne-a prilejuit aproape numai critici, cel puțin în problemele legate de preistoria României. Și nădăjduim că rezultatul unei asemenea experiențe îl va determina pe autor, ca și pe oricare alt cercetător, să procedeze în prealabil la o amplă și temeinică cercetare a tuturor izvoarelor și numai după aceea să treacă la realizarea ei.

Din punctul de vedere al difuzării cunoștințelor despre preistoria României în acest lung răstimp al epipaleoliticului, neoliticului, eneoliticului și al epocii bronzului, cartea nu poate fi socotită un adevărat pas înainte și poate chiar dezorienta pe un cercetător nepreventit, căci rezultatele la care se oprește autorul în baza unei analize sumare a izvoarelor trebuie verificate temeinic înainte de a putea fi folosite. De aceea paginile noastre trebuie considerate mai degrabă ca o prevenire a aceluia care ar fi înclinați să folosească această lucrare drept izvor pentru preistoria României, decît ca o critică adusă autorului, al cărui efort a fost fără îndoială foarte mare.

À PROPOS D'UNE RÉCENTE TENTATIVE DE SYNTHÈSE SUR LA CHRONOLOGIE PRÉHISTORIQUE DU PROCHE ORIENT, DE LA MÉDITERRANÉE ET DE L'EUROPE

RÉSUMÉ

De nos jours, une étude qui se propose de traiter d'une manière synthétique la chronologie préhistorique de ces vastes régions doit faire face, dès le commencement, à des difficultés presque insurmontables, étant donné le nombre toujours croissant des fouilles ainsi que des études publiées un peu partout. Seule une parfaite connaissance (directe) des matériaux archéologiques et une étude approfondie de la bibliographie pourrait permettre d'obtenir des résultats positifs aux auteurs d'une entreprise pareille. Mais lorsque les sources archéologiques ne sont connues que d'une manière incomplète et que la bibliographie utilisée se résume à quelques travaux, les conclusions seront évidemment sujettes à caution et, dans beaucoup de cas, erronées. Ces observations d'ordre méthodologique nous ont été suggérées par la lecture de l'étude du prof. Homer L. Thomas de l'Université de Missouri, intitulée *Near Eastern, Mediterranean and European Chronology*.

En effet, sans connaître *de visu* la plupart des matériaux qui font l'objet de son étude et, d'autre part, n'ayant utilisé qu'en nombre très réduit les sources bibliographiques, le professeur H. Thomas a rédigé un ouvrage de synthèse sur la chronologie préhistorique de ces vastes régions, depuis la fin du paléolithique (aproximativement 10000 av.n.è.) et jusqu'au commencement de la période du Hallstatt (1200 av.n.è.).

À en juger d'après ses conclusions concernant la préhistoire de la Roumanie (les seules sur lesquelles nous nous arrêtons ici), il nous semble que ses efforts n'ont pas été toujours couronnés de succès. Ce court résumé ne pourra signaler qu'un petit nombre des observations de notre texte roumain; nous discuterons cependant les problèmes dans le même ordre que H. Thomas.

Si, à certains « moments » de la préhistoire, les diverses régions de la Roumanie ont connu une évolution différente du point de vue culturel, il n'est pas moins vrai qu'à d'autres « moments » (par exemple à l'époque de la culture de Criș-Starčevo) presque tout le territoire de la Roumanie a été occupé par les tribus de cette culture; par conséquent, il nous semble qu'il eût été préférable de traiter le territoire de la Roumanie d'une manière unitaire, d'autant plus qu'on a appliqué ce critère — juste selon nous — à la Yougoslavie, bien que l'on sache que pendant presque toute la préhistoire on peut faire une très nette distinction, du point de vue culturel-historique entre ses régions occidentales, plus près de l'Adriatique et ses régions orientales, orientées vers l'Égée et l'Anatolie.

En ce qui concerne « la culture de Kodjadermen » elle ne saurait être datée du néolithique ancien (contemporaine de Karanovo I, Starčevo-Criș, etc.), car il ne s'agit que de nom bulgare de la culture énéolithique de Gumelnița. D'autre part, si l'on peut, selon les données du C₁₄, dater la culture de Criș-Starčevo de la deuxième moitié du VI^e millénaire, nous ne croyons cependant pas pouvoir dater son début — surtout en Roumanie — dès 6000 av.n.è. La même remarque est valable pour les dates assignées à la culture de Hamangia — son début étant placé à 6000 av.n.è., bien que la seule date du C₁₄ pour la phase Hamangia I soit 4100 av.n.è.

La culture de Vinča-Turdaș n'a pu subir l'influence de la culture de Hamangia, non seulement parce que le début de cette dernière ne peut être placé avant la phase Vinča-Turdaș A, mais aussi parce que leurs zones de diffusion ne se touchent point. Il est vrai que l'auteur roumain qui a servi de guide à H. Thomas (il s'agit de D. Berciu) avait affirmé que la culture de Hamangia est la plus ancienne culture néolithique de Roumanie et qu'elle a joué un rôle essentiel dans la formation de néolithique au nord du Danube; cependant, tous les faits prouvent que la culture de Hamangia date seulement de la deuxième étape du néolithique, étant contemporaine de la culture de Boian. Comme telle, elle n'a pu avoir le rôle qui lui a été attribué.

La naissance des cultures de Boian et de Vădastra ne peut être mise en relation avec le Chalcolithique récent de Beycesultan (Anatolie), justement parce que les faits connus s'opposent entièrement à cette affirmation. En effet, il n'y a plus de doute à présent que la culture de Boian soit née du contact des tribus de la céramique rubanée avec celles de la culture de Dudești (culture que d'ailleurs H. Thomas ne mentionne pas), et que la culture de Vădastra dérive elle aussi de la culture de Dudești, étant contemporaine de quelques-unes des phases de la culture de Boian.

Il ne nous semble pas indiqué de parler d'un âge du cuivre (Copper Age) pour les régions du Bas-Danube, car ce métal n'a jamais eu un rôle prédominant dans cette zone. Le terme d'énéolithique doit lui être préféré. D'autre part, il n'est pas exact que la position chronologique du complexe

Gumelnița-Sălcuța-Krivodol puisse être établie par rapport à l'apparition de la peinture crue (*crusted ware*) du type Rakhmani de la Thessalie : **premièrement**, parce que la peinture crue a été utilisée au nord du Danube même pour le décor de la céramique de Boian, ensuite, parce que cette technique s'est maintenue jusqu'au temps de la phase Gumelnița B₁. D'ailleurs notre collègue M. Garašanin a démontré depuis longtemps que cette technique apparaît à Vinča dès la phase ancienne ; par conséquent on ne peut plus lui attribuer une valeur chronologique.

H. Thomas ne mentionne ni les découvertes de la céramique rubanée ancienne du nord-ouest de la Transylvanie, ni la céramique de la phase à notes de musique de Valachie, au nord de Bucarest. D'autre part, il a fait sienne les théories selon lesquelles ce que nous appelons la culture Précucuteni I—II de Moldavie et de Transylvanie ne serait autre chose que la preuve de l'expansion des tribus de la phase Boian—Giulești en Moldavie. Ce sont cependant des conclusions que nous avons eu maintes fois l'occasion de réfuter. Son affirmation selon laquelle on ne pourrait établir aucune relation stratigraphique entre Précucuteni et Tripolie A est due à un malentendu, du moment que la phase Tripolie A est exactement la même chose que la phase Précucuteni III. De même, la phase Cucuteni A n'est autre chose que la phase Tripolie B I : seuls les noms sont différents. Enfin, le fait que l'auteur utilise les sigles Cucuteni I—II—III pour la Moldavie et Cucuteni A, A-B et B pour le sud-est de la Transylvanie est non seulement injustifié, mais peut mener à des confusions.

Il en est de même, selon nous, de l'hypothèse de Thomas concernant la pression exercée par la culture de Cucuteni—Tripolie, vers le sud : ce n'est d'ailleurs qu'une ancienne hypothèse, d'il y a 40 ans, de H. Frankfort, qui croyait que la culture de Gumelnița était due à l'avance des tribus cucuténiennes vers le sud. Il suffit de rappeler qu'à présent tout le monde est d'accord sur le fait que le début de la culture de Gumelnița est *antérieur* à la naissance de la culture de Cucuteni (où elle a joué d'ailleurs un rôle important) pour apprécier la valeur de cette théorie. Le déplacement des tribus depuis les steppes pontiques vers l'ouest a eu lieu seulement à la fin de l'évolution de la culture de Cucuteni et non pas auparavant.

Quant aux cultures de Horodiștea—Foltești (Gorodsk—Usatovo), l'auteur a adopté la solution juste en affirmant que celles-ci représentent des cultures nouvelles et non pas les phases finales de la culture de Cucuteni—Tripolie.

La soi-disant phase Gumelnița IV (ou D) n'a jamais existé que sur le ... papier ; en fait, il s'agit de découvertes appartenant à une autre culture (Cernavoda I), qui est d'ailleurs originaire du nord-est (région des steppes) et non de l'Anatolie, bien que tout récemment un auteur roumain ait précisé certains rapports chronologiques et culturels entre Cernavoda I et Troie I.

Quant au début de l'âge du bronze au Bas-Danube et dans les Carpates, il nous semble que la date de 2000 av.n.è. ne soit étayée à présent d'aucune preuve attestant, à cette époque, la métallurgie du bronze dans ces régions. Contrairement à l'affirmation de Thomas, il est connu que la culture de Monteoru a pénétré en Moldavie depuis la Valachie, et non

vice versa. Et d'ailleurs, si la date de 1600 av.n.è. pour le commencement de cette culture est exacte, il aurait fallu en détailler ses phases, vu qu'elle dure assez longtemps. De même, la culture de Noua n'est pas limitée à la Transylvanie centrale, son aire de diffusion comprenant aussi le sud-est de cette province ainsi que toute la Moldavie et, probablement, une certaine partie de la Dobrogea.

La culture de Periam-Pecica aurait dû figurer également sur les tableaux chronologiques de la Roumanie, justement parce que les stations éponymes se trouvent sur le territoire de la Transylvanie. Quant à la culture de Gîrla Mare-Cîrna, elle n'est mentionnée par l'auteur que par son nom yougoslave, bien qu'elle ait occupé une bonne partie de l'Olténie ; la bibliographie roumaine à ce sujet, assez riche d'ailleurs, ne semble guère lui avoir été familière.

Enfin, si H. Thomas avait connu les découvertes hallstattiennes de Babadag et les opinions de S. Morintz sur cette culture de l'est de la Péninsule balkanique et ses rapports avec Troie VII 2 b, ses conclusions auraient été plus nuancées et comme telles plus proches de la réalité historique.



Pour conclure, nous devons répéter, à regret, que pareilles études ne constituent pas un réel progrès pour nos recherches, car tout lecteur non prévenu pourrait obtenir une image incomplète et assez souvent inexacte de la réalité historique de nos régions, réalité historique que les patientes et longues recherches ont peu à peu mise au jour et reconstituée au moins partiellement.

